ऽमावास्या सहमयाम इति विशेषः। तेन मार्ग-
शीर्षज्यैष्ठयोरुभयदिने चन्द्रक्षयलाभे यद्यपि यदा
चतुर्द्दशीयाममिति वचनात् पूर्व्वदिने एव श्राद्धं
प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूल-
मिति। क्षत्वक्षयानुरोधात् द्वितीयायामपि पर-
त्वापराह्णलाभे श्राद्धं अन्यथैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं
स्यात्। *॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव।
यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यथस्तस्मिंस्तृतीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत। यथो मासः। तृतीयया
मात्रया चतुर्थभागेनकलया परिदृश्यश्चन्द्रो न
भवति किन्तु तदधिकन्यूनकलयेति। तेन मल-
मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्द्दश्यन्तया-
मादि दर्शसप्तमयामपर्य्यन्तं क्षय इति। मलमास-
युताब्दस्तु एकस्मान्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्द-
स्तृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यम्भावादिति ॥*॥
चन्द्रक्षयानुरुद्धं द्वीयापक्षमुपसंहरति स एव।

"एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्"।

एवं चारं गतिविशेषं॥*॥ स्तम्भितायां व्यव-
स्थामाह स एव।
"सम्मिश्रा या चतुर्द्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित्।
खर्व्वितां तां विदुः केचिद्गतेध्वमिति चापरे"॥
क्षीणायाः पूर्व्वमुक्तत्वात् वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणत्वात् अस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वं। खर्व्वितां
नीचां पितृलोकप्रापणानर्हां केचित् यजुर्व्वेदिनः।
अपरे ऋग्वेदिनः तामेव उपेध्वमुपगच्छत श्राद्धा-
येति शेषः। उपेध्वमित्यत्र गताध्वामितिपाठे
गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्वा अनयेति
गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः। "तस्माच्छन्दोगा उभया-
नुरोधादिच्छात उभयादरं कुर्व्वन्ति" इति का-
त्यायनस्वरसः। *॥ यत्तमाह लघुहारीतः।
"त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्व्वा दर्शा च बह्वृचैः।
कुहूरध्वर्य्युभिः कार्य्या यथेष्टं सामगैरिति"॥
अत्र त्रिमुहूर्त्तेत्युपादानात् स्तम्भितायां पूर्व्वदिने
त्रिमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि बह्वृचानां श्राद्धं। न तु
मुख्यापराह्णलाभादपि परदिने। सामगानां तत्रा-
प्यनियमः। एतादृग्विषय एव उभयत्रापराह्णा-
लाभेऽपीयं व्यवस्थेति श्राद्धविवेकः॥ मुख्या-
पराह्णस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात्॥
॥*॥ वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः।
"वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि।
यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्"॥
यामांस्त्रीनिति पूर्व्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्द्दश्य-
पेक्षया। अथैवं वासरतृतीयांशानुरोधेन श्राद्ध-
विधानात् कथममावास्याश्राद्धे पर्य्युदस्तरात्रादी-
तरकालपरिग्रहः। सत्यं। तिथिद्वैधे क्षीणादि-
भेदेन खण्डविशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांशा-
पेक्षा अन्यथोभयदिने वासरतृतीयांशप्राप्तौ
श्राद्धलोपापत्तेः। प्रागुक्तगिरश्रादेः कुहूकर्त-
व्यस्य निर्व्विषयतापत्तेश्च अतः पर्य्युदस्तेतरकाल-
स्यापि परिग्रहः। यदा तु पूर्व्वापरखण्डयोरन्य-
तरस्यैव परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तत्रैव श्राद्ध-
क्रमुहूर्त्तद्वयपर्य्युदस्तेतरकालकुतपादिमुहूर्त्तपञ्चक-
रौहिण्यादिमुहूर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयांशीयापरा-
ह्णमुहूर्त्तद्वयकालाः। यथाक्रममापत्सामान्यप्रशस्त-
प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयाः। एवमखण्डति-
थावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्व्वोक्तत्वात्।
"सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्"।
इति मत्स्यपुराणात्।
"रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते"॥
इति मनुवचनाभ्यां।
"ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते"॥
इति मत्स्यपुराणान्मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति
ल्यब्लोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थः। ततस्तेनैव।
"अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं"॥
इत्युक्तं। "पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणां
अपराह्णः पितॄणां" इति श्रुतिः। वासरस्य
तृतीयांश इति कात्यायनवचनं।
"सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्"
इत्येषामेकवाक्यत्वात् वासरतृतीयांशीयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयस्य लाभः। इति तिथ्यादितत्त्वं॥

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वासो
यत्र. गौरादित्वात् ङीष्।) अमावस्या। इति
शब्दरत्नावली॥

अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वसतो यत्र
तिथौ सा, अमा+वस+आधारे ण्यत्, स्त्रियां
टाप्। णित्वात् वृद्धिः।) अमावसीतिथिः।
इत्यमरः॥

अमित्रः, पुं, (अमरोगे इत्र।) शत्रुः। इत्यमरः॥
(रिपुः। विपक्षः। शत्रुपक्षीयः। प्रतिकूलः।
"मातृरूपे ममामित्रे न्यशंसे राज्यकामुके।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि लक्ष्मण"॥
इति रामायणे।)

अमिषं, क्ली, (अम् रोगे कर्म्मणि इषन्) लौकिक-
सुखं। इत्युणादिकोषः॥ छलाभावः॥ (न मिषं
छलं नञ्समासः, छलनाभावः। नास्ति मिषं छलं
यस्य तत्, छलशून्यः।)

अमी, [न्] त्रि, (अम् रोगे+भावे घञ्, मान्त-
त्वात् वृद्ध्यभावः, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन्।)
रोगी। यथा। अम्यर्य। इति वोपदेवः॥

अमीवं, क्ली, (अम+वन्, ईडागमः।) पापं। दुःखं।
यथा,—
"तं त्वाहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहं।
आपन्ने प्रापनिर्म्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन्"॥
इति श्रीभागवतं॥
("न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यामीवं दशानन।
जीवितुं शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव दुर्म्मतिः"॥
इति रामायणे।)

अमुकं, त्रि, बुद्धिस्थत्वोपलक्षिततत्तद्धर्म्मावच्छिन्नं।
स्ववक्तृविशेषधर्म्मपुरस्कारेण तत्तद्वाचकं।
अमुका इति भाषा। अदसशब्दस्य अकि कृते
सोर्द्धत्वाभावे अकोऽकारस्य उत्वे अमुक इति
भवति अमुक इत्यागमिकं। इति क्रमदीश्वरः॥
यथा,—
"अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः"।
इति श्राद्धतत्त्वं॥ (अभिवादये इति शब्दोच्चारणा-
नन्तरं अमुकनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकी-
र्त्तयेत्। इति कुल्लूकभट्टः।
"संनिवेश्यं प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत् स्वयम्।
मतं मेऽमुकपुत्त्रस्य अमुकस्य महीपते"॥
इति नारदः।)

अमुक्तं, क्ली, (मुच+क्तः, न मुक्तः विरोधे नञ्-
समासः।) छुरिकाविशेषः। इति हलायुधः॥
हातछुरी इति भाषा। मुक्तिरहिते अबद्धे च
त्रि॥ (अप्राप्तमोचनः। अस्वतन्त्रः।
"अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा"।
इति साहित्यदर्पणे।
"अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषसमुद्भवैः"।
इति महाभारते। खड्गादिकं। यदुक्तम्,—
"खड्गादिकममुक्तञ्च नियुद्धं विगतायुधम्"।
इति।)

अमुत्र, व्य, (अमुष्मिन् अदस्+त्रल् उत्वमत्वे।)
जन्मान्तरं। परलोकः। इत्यमरः॥ (अमुष्मिन्
इत्यर्थस्य वाचकः।
"अनेनैवार्भकाः सर्व्वे नगरेऽमुत्र भक्षिताः"।
इति कथासरित्सागरे। भवान्तरे। जन्मान्तरे।
"तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति।
अप्रियः सर्व्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति"।
"इच्छन्ति सततं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं"॥
इति महाभारते।)

अमुष्यपुत्त्रः, पुं, स्त्री, (अमुष्य पुत्त्रः निपातनात् अलुक्
समासः।) प्रख्यातवंशोद्भवः। कुलीनः। इति
जटाधरः॥
("स्यादामुष्यायणस्त्वार्य्योऽमुष्यपुत्त्रो महाकुलः"।
इति जटाधरः।)

अमूर्त्तः, त्रि, (मूर्च्छ+क्तः, नञ्समासः।) मूर्त्त-
भिन्नः। मूर्त्तिरहितः। यथा। सञ्ज्ञाणां अमूर्त्त-
त्वादिति वोपदेवः॥ न्यायमते। आकाशं।
कालः। दिक्। आत्मा। एषां सामान्यगुणाः
संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वं ३ संयोगः ४
विभागः ५। आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः।
कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-
गुणाः। बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४
द्वेषः ५ यत्नः ६ भावनाख्यसंस्कारः ७ धर्म्मः ८
अधर्म्मः ९। इति भाषापरिच्छेदः॥ (रूपहीनः।
आकृतिरहितः। वायुः। अन्तरीक्षञ्च। यदुक्तं,—
"सन्निवेशो नेत्रदृश्यो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते।
क्षित्यम्बग्निचयं मूर्त्तममूर्त्तं वितरद्वयं"॥ इति।
"क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च।
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी"॥
इति भाषापरिच्छेदः।)

अमूदृक्षः, त्रि, (शाकिनिमते तु, अमुमिव पश्यति,
अदस्+दृश्+क्स्, दस्याने आत्वे कृते वदः